

УДК 379.85 (045)

Г.І. Архіпова, к.т.н, доц.
С.М. Ярова, магістр**ЕКОТУРИЗМ НА ТЕРИТОРІЯХ ТА ОБ'ЄКТАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ***Розглянуто проблему екотуризму на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду.**Considered is the problem of ecotourism on the territories and objects of the naturally reserved fund.***екологічна освіта, екотуризм, природно-заповідний фонд, рекреація, фінансування****Постановка проблеми**

Однією з найбільш вдалих форм гармонійного співіснування людини й природи у процесі туристично-рекреаційної діяльності є екотуризм.

Екотуризм сприяє збереженню цілісності природного середовища, надходженнями до місцевих бюджетів, є важливим чинником екологічного виховання та ефективним засобом попередження екологічних лих від антропогенного навантаження, що робить екотуризм актуальним.

Але його популяризація пов'язана з багатьма труднощами, насамперед, мотиваційними та організаційними.

Запровадження екотуризму могло б сприяти збереженню природної, культурної спадщини (як ресурсного потенціалу розвитку туризму) та формуванню екологічної культури безпосередніх учасників екотурів (особливо молоді) і місцевого населення, що залучається до сфери обслуговування екотуристів.

Аналіз досліджень і публікацій

Рекреація на природно-заповідних територіях та об'єктах включає систему заходів, пов'язану з відновленням за межами постійного місця проживання, у визначених згідно з чинним законодавством місцях, витрачених у процесі життєдіяльності (трудової, навчальної, побутової) розумових, духовних і фізичних сил людини, що здійснюється шляхом загальнооздоровчого, культурно-розважального і пізнавального відпочинку, туризму, санаторно-курортного лікування, любительського та спортивного рибальства і полювання тощо.

Рекреація – це процес відтворення фізичних, духовних і нервово-психічних сил людини, який забезпечується системою заходів і здійснюється у вільний від роботи час на спеціалізованих територіях [1].

Рекреація – це всі форми дозвілля людини в закритих приміщеннях, на відкритому просторі та в урбанізованому середовищі.

Ф. Гусейнов визначає це поняття як галузь народного господарства, пов'язану з освоєнням території для відпочинку, лікування, туризму, ігрових форм дозвілля, спрямованих на оздоровлення, розвагу, вдосконалення і розвиток особистості [2].

Найбільш загальне визначення рекреації дали В. Мамутов та А. Амоша, як суспільному явищу, яке відображає відношення з приводу відтворення і розвитку життєвих сил людини [2].

Відповідно до статті 9 Закону України “Про природно-заповідний фонд України”, одним із видів використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) є їх використання в оздоровчих та інших рекреаційних цілях. Це можливо за умови дотримання природоохоронного режиму, встановленого цим Законом та іншими актами чинного законодавства.

До установ ПЗФ України, які організовують і здійснюють рекреаційну діяльність, належать:

- національні природні парки (НПП);
- біосферні заповідники;
- регіональні ландшафтні парки (РЛП);
- парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва;
- ботанічні сади;
- зоопарки;
- дендропарки.

Рекреантами (відпочиваючі, туристи, відвідувачі) у межах територій та об'єктів ПЗФ є особи, які відновлюють у визначених згідно з чинним законодавством місцях свої розумові, духовні і фізичні сили через загальнооздоровчий і культурно-пізнавальний відпочинок, туризм, санаторно-курортне лікування, любительське та спортивне рибальство і полювання тощо.

Моделлю збалансованого використання природних ресурсів і водночас компромісною формою наближення дикої природи до сучасної людини став екотуризм, здійснюваний на територіях та об'єктах ПЗФ.

Стратегічна мета екотуризму – лімітована ресурсним потенціалом чи потребами збереження природного довкілля рекреаційна діяльність.

Вперше термін екотуризм був запропонований у 80-х роках минулого століття мексиканцем Гектором Цебаллосом і трактувався ним як мандрівка до відносно спокійних або незабруднених природних областей з певною метою вивчення, споглядання пейзажу та захоплення його дикими рослинами і тваринами, та будь-якими існуючими культурними проявами.

Мета – розглянути проблему екотуризму на територіях та об'єктах ПЗФ та основні завдань розвитку екотуризму на територіях та об'єктах ПЗФ.

Розвиток екологічного туризму на території природно-заповідного фонду

Екотуризм охоплює всі види туризму, орієнтовані на збереження природного довкілля, зокрема, заповідних ландшафтів, витворення інтелектуально-гуманістичного світобачення, налагодження гуманних стосунків з місцевим населенням та органами самоврядування, поліпшення фінансово-економічного благополуччя регіонів [3].

Терміна екотуризм, чи екологічний туризм, у наукових колах має більше 20 неоднозначних трактувань.

Туризм як суспільне явище не може відсторонитись від екологістичних процесів. Якщо під екологізацією розуміти поліпшення взаємних стосунків природи і людини, налагодження мудрого ставлення *Homo sapiens* до довкілля, то екологічний туризм можна вважати прогресивною даниною сьогодення. Звідси походить екологічний туризм як екологічна освіта, екологічна економіка тощо.

Отже, в поняття “екотуризм” вкладаємо загальне, збірне значення. Він інтегрує всі види туризму, орієнтовані передусім на збереження довкілля. Екологічний туризм виступає як означення, а не як загальна назва, тобто він – не окремий вид, а синтетична категорія, що однаково стосується кожного окремого різновиду туризму.

У міжнародній практиці екотуризму дотримуються таких положень:

- невиснажливе та постійне використання природних рекреаційних ресурсів;
- забезпечення збереження природного та соціально-культурного різноманіття;
- інтеграція екотуризму в економічний розвиток регіонів;
- екологічна освіта (просвіта) туристів і місцевого населення [4].

Екотуризм має ґрунтуватися на таких концептуальних положеннях:

- 1) мінімізація негативного впливу туристів на природне середовище та його компоненти;
- 2) гармонійне співіснування людини, природного середовища та рекреаційної інфраструктури;
- 3) відвідування рекреаційних природно-заповідних територій та об'єктів;
- 4) науково-пізнавальне освоєння природного (біотичного, ландшафтного, пейзажного) різноманіття і гуманістичного ресурсного потенціалу – рекреаційних територій;
- 5) соціальна сумісність (злагода) з місцевою мораллю, звичками і традиціями місцевого населення, територіальними громадами та органами їх самоврядування;
- 6) спрямованість на економічні вигоди і переваги у регіональному розвитку природних територій;
- 7) гарантування збереження природних та історико-культурних ресурсів рекреаційних ландшафтів, тобто забезпечення сталого розвитку.

У Південно-Африканській Республіці екотуризм за надходженням прибутків у бюджет посідає друге місце після видобутку алмазів, на Алясці – друге місце після видобутку нафти.

З першого положення невідворотно випливає загальновідомий постулат про те, що рекреаційна цінність природних ландшафтів прямо пропорційна їх збереженню, максимальному наближенню до первинного, незайманого стану.

Згідно з другим положенням екотуризм як стиль, спосіб життя певної категорії людей, своїм „природним” наповненням близький до пасторалізму, що передає риси характеру людських натур, схильних до отримання естетичного задоволення від перебування у природному ландшафті. Еко туристи є пасторалістами, оскільки безпідставно віддають перевагу незайманій чи мало зміненій природі.

Науково-пізнавальне освоєння природного різноманіття і гуманістичного ресурсного потенціалу рекреаційних територій, яке здійснюється у формі екотуризму, передбачає інформаційний контакт з природою, що збагачує людину духовно та інтелектуально.

Основні завдання розвитку екотуризму на територіях та об'єктах ПЗФ такі:

- законодавче і нормативно-правове оформлення здійснюваної в межах територій НПП, РЛП і біосферних заповідників екотуристичної діяльності;
- впровадження економічного механізму надання платних туристичних послуг, створення на засадах самозабезпечення, самофінансування та самоокупності госпрозрахункових рекреаційних структурних підрозділів НПП України;

– фінансово-організаційне забезпечення НПП рекреаційно-туристичною інфраструктурою відповідно до міжнародних стандартів (умови проживання і харчування туристів, транспортні засоби, спостережні вежі тощо);

– розроблення та облаштування науково-пізнавальних туристичних маршрутів та еколого-освітніх екскурсійних стежок відповідно до параметрів внутрішнього та зовнішнього пейзажного різноманіття природних ландшафтів (малі архітектурні форми, інформаційно-охоронні знаки, інформаційні щити тощо);

– обґрунтування і механізм визначення допустимих меж антропогенних (туристичних) навантажень на ландшафтні комплекси природно-заповідних територій у рекреаційних цілях;

– інвентаризація та кількісно-якісне оцінювання наявних на природно-заповідних територіях рекреаційних природних та історико-культурних ресурсів;

– формування у туристів, відпочиваючих та місцевих жителів інтелектуально-гуманістичного світобачення та патріотичного ставлення до природної і культурної спадщини країни [5].

Загальним правилом екотуризму, що відрізняє його від “традиційного” туризму, є наявність досить суворих правил поведінки, значно жорсткіших, ніж на звичайних туристичних маршрутах.

Така раціональна організація екотуризму, передусім екскурсій, у межах природоохоронних територій здійснюється через облаштування екологічних стежок і туристичних маршрутів. Це дає можливість вирішити два важливих завдання:

– забезпечити відвідувачам національних парків (інших рекреаційних установ ПЗФ) якнайповніше ознайомлення з місцевими ландшафтами, цінними природними та культурними об’єктами тощо;

– мінімізувати вплив рекреації на заповідні території.

Екологічні стежки і туристичні маршрути обмежують рекреаційні навантаження завдяки лінійному спрямленню потоків рекреантів по території установ ПЗФ. При цьому зосередження основної маси відпочиваючих і туристів уздовж стежок та маршрутів вимагає особливо ретельного планування цих туристичних об’єктів.

Туристичний маршрут – заздалегідь намічений суб’єкт туристичної діяльності на планово-картографічній основі і відповідним чином обладнаний туристичними знаками (маркерами) та елементами інфраструктури шлях туристичної

подорожі (дороги, стежки, водні об’єкти тощо) з визначеною послідовністю активного переміщення туристів через географічні пункти та запланованим комплексом туристичних послуг.

Туристичний маршрут можна розуміти двоюко: вузько – як напрямок, топографічно визначений на місцевості і карті, і широко – як туристичний продукт. В останньому випадку він, маючи споживну вартість, задовольняє природну потребу людей в активному відпочинку і реалізується (туристичними фірмами) через купівлю – продаж.

Екологічна стежка – спеціальний маршрут, який створюється на природно-заповідних територіях з метою демонстрації природоохоронних, естетичних та культурних цінностей. Такі маршрути можуть проходити через урбанізовані, індустриальні, сільськогосподарські ландшафти.

Формуванню екологічної стежки передують її екологічна експертиза, розроблення та затвердження документації (погодження з користувачем на відведення земель та створення екологічної стежки, встановлення щитів, аншлагов тощо).

Довжина екологічної стежки обмежена (не більше 2 км), ширина 1–1,5 м. На її маршруті обладнують зупинки для перепочинку. Важливо маршрут стежки прокласти так, щоб обминати найбільш вразливі екосистеми, види флори та фауни, геологічні утворення. Також необхідно враховувати сезонні особливості розвитку живих організмів (гніздування, цвітіння алергенів, нерест тощо) і за потреби призупиняти активне антропогенне навантаження.

Інформаційні щити (стенди), аншлагги, охоронні знаки розміщують уздовж всього маршруту для забезпечення пізнавальної, попереджувальної інформації:

– схема маршруту;

– відстані;

– цінності (атракції);

– правила поведінки;

– перестороги та попередження щодо різних явищ чи об’єктів на маршруті;

– витяги із законодавчих документів;

– малюнки.

При цьому враховується їх естетичність та оптимальне сприйняття.

Екологічна стежка повинна мати свою назву, номер, маркування у вигляді спеціальних стандартних знаків-символів, смужок чи кружків, які розміщують на деревах, не пошкоджуючи їх, на скелях, дорозі.

Для кожної стежки видають путівник, де подано інформацію про історію створення, природні та історико-культурні (культурні, археологічні) цінності, описано маршрут, наведено картосхему, правила поведінки, зразки знаків, окремі красиви, фото рослин, тварин, інших об'єктів, які можуть зустрітися на маршруті.

Важливе місце в екотуризмі посідає реклама екологічної стежки (туристичного маршруту):

- короткий опис екологічної стежки чи туристичного маршруту (назва, довжина, початковий та кінцевий пункти, головні об'єкти спостереження);
- контактна адреса та відповідальний підрозділ (особа);
- інформація про сервісні послуги;
- рекомендації щодо одягу та спорядження відвідувачів;
- рекомендації щодо дій в екстремальних ситуаціях.

У найбільш привабливих місцях мають бути передбачені площадки для перепочинку, бесід, спостережень, фото – та кінозйомок тощо.

У межах екологічної стежки чи туристичного маршруту має гарантуватися безпека перебування відвідувачів, враховуватися можливі ризики, які виникають під час та після дощів (грози), снігопадів, штормів, пожеж тощо. Місця ризику відповідно обладнуються мітками, поручнями, стежки покриваються гравієм чи посипаються піском тощо.

Попередження відвідувачів про можливі негативні біотичні та абіотичні впливи має бути відображено у пам'ятці відвідувача (екотуриста). Також встановлюється разова місткість відвідуваності екологічної стежки (туристичного маршруту), що, насамперед, визначається фізичними можливостями екскурсовода працювати з тією чи іншою кількістю відвідувачів та облаштованістю стежки.

Відвідування здійснюється екскурсійними (туристичними) групами під керівництвом екскурсовода, а також його помічника (помічників), якщо в межах екологічної стежки (туристичного маршруту) є місця ризику для відвідувачів.

Максимальна кількість екскурсантів екскурсійної (туристичної) групи зазвичай не має перевищувати 30 осіб.

У національних природних і регіональних ландшафтних парках, біосферних заповідниках екологічна діяльність здійснюється за такими напрямами (видами):

- екскурсії маркованими екоосвітніми стежками з короткостроковим (від 5–10 годин до 1–2 днів) відпочинком (без розбиття наметів і розкладання вогнищ) у спеціально обладнаних місцях;
- науково-пізнавальний пішохідний екотуризм;
- лижний, включаючи гірськолижний, екотуризм (лижні подорожі та прогулянки);
- велосипедний екотуризм (прогулянки, подорожі на велосипедах);
- кінний екотуризм (прогулянки, подорожі на конях);
- водний екотуризм (спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах);
- спелеотуризм (екскурсії у печери);
- орнітологічний туризм (спостереження за птахами);
- етнографічний туризм (кантрі-туризм) – ознайомлення з народними традиціями, фольклором, побутом, архітектурою та іншими ментальними цінностями місцевого населення;
- мисливський екотуризм (любительське (спортивне) полювання);
- любительське і спортивне рибальство;
- парашутеризм, прогулянки, подорожі на повітряних кулях;
- скелелазіння (альпінізм);
- екстремальний екотуризм (стрибки з прив'язаним тросом).

Традиційно елітним рекреаційним заняттям людини завжди було полювання. Для цього виду екотуризму створюються належні умови в НПП “Синевир”.

Пріоритетного значення набуває сільський (зелений) екотуризм, здійснюваний на відповідних природно-заповідних територіях при спільній рекреаційній (туристичній) діяльності сільських господарів та адміністрацій установ ПЗФ. Так, у межах Карпатського НПП нині успішно функціонує до 80 агроосель, які забезпечують екотуристів якісними послугами як у літній, так і в зимовий рекреаційно-комфортні періоди.

Сільський екотуризм у межах територій та об'єктів ПЗФ залежно від місцевих особливостей природи, історії та культури може включати в себе інтерферентні різновидності туризму.

Розвиток екотуризму в наших НПП і біосферних заповідниках стримується рядом чинників [6; 7]:

- 1) не створено соціально-політичні та економічні умови, сприятливі для інвестицій у розвиток екотуризму;

2) у штатних працівників відповідних структурних підрозділів адміністрацій цих установ не вистачає достатнього досвіду і знань з організації екотуризму, зокрема, в галузі маркетингу, ціноутворення (не має єдиних (базових) нормативів плати), пізнавальних програм для різних категорій відвідувачів.;

3) недосконалість й брак спеціалізованих маршрутів і програм для різних категорій екотуристів (немає туристичного продукту, що відповідає міжнародним зразкам);

4) недооцінювання участі місцевого населення у розвитку екотуризму.

Наприклад, частина коштів від продажу ліцензій (дозволів) на полювання (добування мисливських тварин) у межах окремих національних парків Африки йде на облаштування доріг, будівництво шкіл, лікарень та інших елементів соціальної інфраструктури. Населення, яке проживає в межах парку, буде зацікавлене у відтворенні тваринного світу і природного ландшафту його території.

Висновок

Більшість вітчизняних національних парків поки що обмежуються популяризацією еталонів природи через екскурсійну діяльність, просвітницько-красознавчу роботу та деякі інші екотуристичні функції.

Для розвитку екотуризму в межах територій та об'єктів ПЗФ України актуальним стає запровадження регіонального туристичного менеджменту та маркетингу, що неможливо здійснити без участі місцевого населення, знання ним історії, культури та природної самобутності свого краю.

Висока рекреаційна цінність природно-заповідних територій та об'єктів, зокрема НПП та РЛП, в яких охороняються природні та історико-культурні комплекси, – основа розвитку екотуризму в Україні.

Література

1. Нудельман М.С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования. / М.С. Нудельман. – К.: Наук. думка, 1987. – 129 с.
2. Генцирук С.А. Рекреационное использование лесов. / С.А. Генцирук, М.С. Нижник, Р.Р. Возняк. – К.: Урожай, 1987. – 246 с.
3. Гетьман В.І. Екотуризм чи екологічний туризм: теорія і реальність / В.І. Гетьман // Рідна природа. – 2002. – № 3. – С. 24–29.
4. Олійник Я.Б. Екологічний туризм на теренах національних природних парків і біосферних заповідників України в міжнародний рік екотуризму та гір. / Я.Б. Олійник, В.І. Гетьман // Вісник. Географія. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2002. – Вип. 48. – С. 5–11.
5. Гетьман В.І. Рекреаційна діяльність у межах природно-заповідного фонду / В.І. Гетьман // Заповідна справа в Україні / під заг. ред. М.Д. Гродзинського і М.П. Стеценка. – К.: Географіка, 2003. – С. 162 – 175.
6. Гетьман В.І. Основні завдання і проблеми розвитку екотуризму в національних природних парках і біосферних заповідниках України / В.І. Гетьман // Гори і люди (у контексті сталого розвитку): Матеріали Міжнар. конф. присвяченої Міжнар. року гір (м. Рахів, 14–18 жовтня 2002 р.). Т.1. – С. 304–313.
7. Екологія і закон: Екологічне законодавство України. – У 2-х кн. / відповід. ред. д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України, акад. УЕАН В.І. Андрейцев. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – Кн. 2. – 576 с.

Стаття надійшла до редакції 11.12.08.